

मानवाधिकार आणि साहित्य – एक सिंहावलोकन

डॉ. शंकर र. गुजरकर

सहाय्यक प्राध्यापक

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपुर (महाराष्ट्र)

Corresponding Author : dr.shankargujarkar@gmail.com

Communicated :20.02.2022

Revision : 15.03.2022

Published: 01.04.2022

Accepted :25.03.2022

सारांश :

एखाद्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट मिळवण्यासाठी किंवा एखादी कृती करण्यासाठी दिलेली कायदेशीर सुविधा, दावा किंवा विशेषाधिकार हा मानवी हक्क आहे. कायद्याद्वारे प्रदान केलेल्या सुविधा अधिकारांचे संरक्षण करतात. दोघांचे अस्तित्व एकमेकांशिवाय शक्य नाही. सभ्यतेच्या विकासाबरोबर माणसाच्या जीवनात बदल आणि प्रगती दिसू लागली, पण हिंसाचार, बळजबरीने दुसऱ्याचे प्राण व मालमत्ता बळकावण्याची इच्छा आणि मानवी हक्कांचे अतिक्रमण कमी झाले नाही. गाव, शहर, राज्य, देश विदेशातील घटना. मानवी मूलभूत नैसर्गिक हक्कांचे उल्लंघन आणि अतिक्रमण दिवसेंदिवस वाढत आहे. सध्या सामाजिक न्याय देणे आणि व्यक्तीच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे ही महत्त्वाची जबाबदारी मानली जाते. व्यक्तीच्या अस्तित्वासाठी आणि विकासासाठी मानवी हक्क आवश्यक आहेत प्रस्तुत शोधपत्रात साहित्यामध्ये अंतर्भूत मानवाधिकार यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

बीजशब्द : मानवाधिकार,सामाजिक न्याय,साहित्य,मानवी हक्क

प्रस्तावना :

१० डिसेंबर १९४८ रोजी, संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांची घोषणा जारी करून मानवी अस्तित्वासाठी त्याचे महत्त्व स्थापित केले. दरवर्षी मानवी हक्क दिन साजरा करून, या अधिकारांचे संरक्षण करण्याच्या संकल्पाचा पुनरुच्चार करतो. भारतीय संविधानानेही काही मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण केले आहे. प्रत्येक व्यक्ती शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या भिन्न असली तरीही आंतरिकरित्या एक आहे. त्यामुळे त्यांना समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. परंतु सध्याची सामाजिक-आर्थिक रचना त्याला समान हक्क उपभोगण्याची संधी देत नाही. परिणामी सर्व नागरिकांना सामाजिक न्याय मिळत नाही. असे करोडो लोक आहेत जे अत्यंत गरीब परिस्थितीत जगत आहेत, त्यांच्याकडे राहायला घर नाही, खायला पुरेसे अन्न नाही आणि अंग झाकण्यासाठी कपडे नाहीत. भूमिहीन मजूर, अल्पभूधारक शेतकरी बांधव, मजूर यांच्याप्रमाणेच ग्रामीण व मागास भागातील लोकही या वर्गात येतात. शासनाच्या लाखो प्रयत्नांनंतरही ज्यांना आजपर्यंत न्याय मिळू शकलेला नाही. ज्या देशात गरिबांची संख्या वाढत आहे, सामान्य मजूर छाटणी आणि बेरोजगारीचे बळी ठरतात किंवा शेतमजूर आणि बांधकामात गुंतलेले कामगार जमीनदार आणि कंत्राटदारांच्या अत्याचाराला बळी पडतात, तेव्हा या बाबींचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. हिंदू राज्य धर्मग्रंथात प्रजेच्या हक्कांचे रक्षण करणे हे राजाचे प्रमुख

कर्तव्य आहे, हे प्रजेचे संरक्षण असे वर्णन केले आहे. गौतम बुद्धांनी सर्वप्रथम भारतातील गुलामगिरीविरुद्ध मानवी हक्कांसाठी आवाज उठवला आणि भिक्षू बनून दानसौना मुक्त करण्याची प्रक्रिया सुरू केली. १८ व्या शतकापासून इंग्लंडमध्ये आधुनिक लोकशाही अधिकारांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष सुरू झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये जगात मानवी हक्कांचे वैश्विक प्रतिष्ठेची स्थापना झाली. मानवी हक्कांच्या घोषणेच्या आधारे समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाला कायदेशीर हक्क मिळाले राजकीय गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या भारतीय राज्यघटनेत लोकांना काही मूलभूत अधिकारही देण्यात आले आहेत. जगातील सर्वच देशांतील नागरिकांना अद्याप पूर्ण मानवाधिकार मिळालेले नाहीत. वसाहतवादामुळे आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील अनेक विकसित राष्ट्रांचे मोठे साम्राज्यवादी राष्ट्रांकडून आर्थिक शोषण होत आहे. या दिशेने राष्ट्राची मुक्ती आणि आर्थिक शोषण आहे. या दिशेने, युनायटेड नेशन्स मुक्तीसाठी आणि राष्ट्र आणि नागरिकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी प्रस्तावित आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघातर्फे दरवर्षी १० डिसेंबर रोजी मानवी हक्क दिन साजरा केला जातो. घृष्ट पासून राज्यघटनेच्या भाग ३ ने आता सहा मूलभूत अधिकार दिले आहेत. समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा

अधिकार, संस्कृती आणि शिक्षणाचा अधिकार, घटनात्मक उपायांचा अधिकार हे आहेत.

मानवाधिकार व हक्क :

मानवाचे स्वतःचे काही नैसर्गिक हक्क आहेत, जे त्याला समाजाचा एक भाग होताच मिळायला हवेत. त्याला या अधिकारांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. त्या अधिकारांपैकी मुख्य म्हणजे मालमत्ता संपादन करण्याचा, मालमत्तेचा मालक म्हणून जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आनंद घेण्याचा आणि आनंदी राहण्याचा अधिकार. त्यात सुरक्षितपणे जगण्याचा आणि कोणत्याही अत्याचाराचा प्रतिकार करण्याचा हक्क देखील समाविष्ट आहे. मानवी हक्कांसाठीचा लढा जगात अनेक कोनातून चर्चेला आला आणि मानवी हक्कांना शेवटी नैतिक अधिकार म्हणून मान्यता मिळाली. आता माणसाकडून माणसाला समान आदराची मागणी आहे. मानवाला परिघातून केंद्रस्थानी आणणे, म्हणजे जागतिक स्तरावर व्यक्तीस्वातंत्र्याचा आणि प्रतिष्ठेचा आदर करणे हा या चळवळीचा मुख्य मुद्दा आहे. एकेकाळी मानवाधिकार चळवळीचे लक्ष्य प्रामुख्याने कम्युनिस्ट देश होते हेही दिसून आले आहे. आता आशियाई देश आहेत यात शंका नाही कारण या देशांमध्ये दडपशाहीचे शेकडो प्रकार शिल्लक आहेत. आज, मानवी हक्क चळवळीने एक ठोस आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचे स्वरूप घेतले आहे, तर जगभरात मानवी हक्कांचे उल्लंघन आधीच वाढले आहे. मानवी हक्कांच्या प्रश्नावर प्रशासकीय सक्रियता आणि मानवी हक्क आयोगाशी असलेले सहकार्य हे प्रमाण खूपच कमी आहे. इथे फक्त आश्वासने, दिलासा मिळतो. त्यामुळेच राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगात हजारो खटले वर्षानुवर्षे लटकत राहतात आणि त्यावर सुनावणी सुरू असते. त्यात एवढा हलगर्जीपणा आहे की मानवी हक्कांचे नवे अर्थ लावणे त्याच्या आवाक्याबाहेरचे आहे. आजच्या काळात मानवी हक्कांचे उल्लंघन किती व्यापक झाले आहे किंवा मानवी हक्कांचे किती संरक्षण झाले आहे, हे मानवाधिकारांचे अर्थ कसे लावते यावर अवलंबून आहे. अन्न सुरक्षा, आरोग्य आणि शिक्षणाचे अधिकार अद्याप या अंतर्गत आलेले

नाहीत. शेतकऱ्यां ना त्यांची शेतजमीन त्यांना पाहिजे तोपर्यंत ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार, आदिवासींना त्यांच्या पाण्यावर, जंगलावर आणि जमिनीवरचा अधिकार किंवा एखाद्या समाजाला त्यांच्या पारंपरिक पद्धतीने जगण्याचा अधिकार, मानवी हक्कांतर्गत येऊ शकतो की नाही? एखाद्याच्या गोळीने मरण्याचा अधिकार, जगण्याचा अधिकार हा मानवी हक्कांचा सर्वात मोठा प्रश्न आहे. युद्धाच्या विध्वंसातून वाचणे हा मानवी हक्क का नसावा? 'स्लटवॉक'च्या संदर्भात हा मुद्दा ऐरणीवर आला आहे की, एखादी महिला तिच्या इच्छेनुसार कपडे का घालू शकत नाही, केवळ तिच्या दिसण्यावरून बलात्काराचे स्वातंत्र्य कसे मिळू शकते. स्त्रीभ्रूण हत्या सुद्धा होत आहेत, त्यांना मानवाधिकार कोण देणार? किंबहुना, सरंजामी क्रूरतेच्या बाजूने विविध युक्तिवाद दिले गेले आहेत. आणखी एक मुद्दा आहे, अणुऊर्जा प्रकल्प किंवा अशा बहुराष्ट्रीय प्रकल्पांसाठी सामान्यतः मागास आणि गरीब लोकांची क्षेत्रे निवडली जातात. अशा भागात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे का? येथे एक नवीन आवाज उठला आहे. तुरुंगातून परतलेल्या लोकांना जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्यासाठी बंद ठेवावे, जेणेकरून गुन्हा करण्यापूर्वी लोक घाबरतात, अशी चर्चा बिहार सरकारमध्ये सुरू आहे. राज्याच्या मानवाधिकार आयोगाने लगेचच या प्रस्तावाला कडाडून विरोध केला आणि योग्यच म्हटले की, एकदा गुन्हा केल्याने माणूस आयुष्यभर गुन्हेगार बनत नाही. प्रत्येक माणसाला आपले जीवन जगण्याचा मूलभूत अधिकार आहे. शिक्षा झालेला गुन्हेगार आपले नवीन आयुष्य सुरू करू शकतो, त्याला या घटनात्मक अधिकारांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. गुन्हाविरोधातील आपली बांधिलकी अतिशयोक्ती करण्याच्या उद्देशाने सरकारकडून असे फतवे दिले जातात, हे वेगळे सांगायला नको. अशा प्रसंगी आवाज उठवायला मानवाधिकारांना अजिबात संकोच वाटत नाही.

जागतिकीकरण व मानवाधिकार:

जागतिकीकरणाच्या युगात मानवी हक्कांचा महत्त्वाचा मुद्दा विकासाच्या अधिकाराशी संबंधित आहे. हा मुद्दा मानवाधिकारात का समाविष्ट केला जात नाही? शेवटी, समृद्ध विकसित संस्कृतीत गाव, डोंगर, वाळवंट किंवा आदिवासी भाग किती मागास ठेवता येईल? असाही प्रश्न आहे. दळणवळणाच्या क्रांतीमुळे विरोधाच्या आवाजाला वाव मिळत नाही, हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे की नाही? धार्मिक आणि राजकीय क्रूरतेव्यतिरिक्त, बाजाराच्या हुकूमशाहीमुळे प्रश्न उपस्थित केले जातात. मार्केट एथिक्स ही एकमेव गोष्ट आहे ज्याला व्यवसाय कसा वाढवायचा

आणि जास्तीत जास्त नफा कसा मिळवायचा हे माहित आहे. अशा गोष्टींमुळे मानवी हक्कांची व्याख्या विस्तृत करण्याची गरज भासू शकते. मानवी हक्कांचे सर्वत्र स्वीकारलेले स्वरूप पाश्चिमात्य देशांच्या भांडवलशाही मनाची चिंता आहे. पाश्चात्य बुद्धिजीवींसाठी सार्वत्रिक म्हणजे 'पश्चिमेला सर्व प्रथम स्वीकार्य', हे जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'फ्रीडम' या प्रसिद्ध लेखाने सूचित केले आहे, 'मानवजातीच्या विकासाबरोबर अशी तत्त्वे विकसित होतील, ज्याच्या संदर्भात शेवटी कोणतेही मतभेद किंवा शंका राहणार नाहीत. सर्व मानवांच्या चांगुलपणाचे परीक्षण त्याच्याकडे एकाच वेळी किती शक्तिशाली सत्ये आहेत, जे सर्वत्र विरोधाशिवाय स्वीकारले जातात. युद्धे पश्चिम आघाडीवर कधीच होत नाहीत. पाश्चिमात्य देशांमध्ये शेतकरी आत्महत्या करत नाहीत. पाश्चात्य देशांमध्ये कुपोषण आणि अन्न असुरक्षितता अस्तित्वात नाही. पाश्चात्य जातींमध्ये हिंसक जातीय वैमनस्य अस्तित्वात नाही. आशियाई, लॅटिन, अमेरिकन आणि आफ्रिकन देशांइतकी तीव्र असमानता पाश्चात्य देशांमध्ये नाही. असे असतानाही जागतिकीकरणाचे सध्याचे एकच स्वरूप हे सर्वमान्य सत्य असेल, तर विचार करावा लागेल की ते खरोखर कोणासाठी मोठे सत्य आहे आणि कोणासाठी ते आपत्ती आहे? ज्यांच्यासाठी जागतिकीकरण ही आपत्ती आहे त्यांना याची शंका नक्कीच असेल. साहजिकच, मानवी हक्कांच्या एकाच जागतिक कल्पनेवर तितक्याच शंका उपस्थित केल्या जाऊ शकतात. जागतिकीकरणानंतर दोन वर्षांनी, आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार परिषदेने असा युक्तिवाद करण्यास सुरुवात केली की मानवी हक्कांचे कोणतेही एकल सार्वत्रिक स्वरूप असू शकत नाही. त्यामुळे आशियाई देशांच्या संदर्भात मानवाधिकारांची पुनर्व्याख्या व्हायला हवी. या चर्चेत मानवाधिकार विकासाचा इतिहास वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळा असल्याचे बोलले जात होते. पश्चिम आणि पूर्वेकडील संस्कृतींमध्ये फरक आहे. पाश्चात्य देशांमध्ये, जर वैयक्तिक हक्क आणि वैयक्तिक कर्तव्ये प्राबल्य आहेत, तर पूर्वेकडे, सामुदायिक हक्क आणि सामुदायिक कर्तव्ये. आशियातील पारंपारिक संस्कृतींमध्ये व्यक्ती समाजापेक्षा वरचढ आहे असा विचार नाही. आशियाई सांस्कृतिक परंपरांमध्ये, एखादी व्यक्ती सामान्यतः वांशिक—आदिवासी गट किंवा धार्मिक समुदायाचा भाग असते. या वास्तवांच्या प्रकाशात, हे स्पष्ट होते की मानवी हक्कांकडे एका ओळीच्या जागतिक कोनातून पाहिले जाऊ शकत नाही. सांस्कृतिक विविधतेचा संदर्भ काढून मानवी हक्कांची कोणतीही चिंता अर्थपूर्ण होऊ शकत नाही. मानवी

हक्कांची चळवळ हे एक महत्त्वाचे काम आहे, पण ते उघड करून जगावर पाश्चात्य मूल्ये लादण्याची ही मोहीम असल्याचा अनेकांचा संशय नक्कीच दूर झाला पाहिजे. गेल्या दोन—तीन दशकांत जागतिक मानवी हक्कांच्या चिंतेसह सांस्कृतिक बहुलवाद किंवा 'बहुसांस्कृतिकता'लाही व्यापक मान्यता मिळाली आहे, हे आपल्याला माहित आहे. हे बहुसांस्कृतिकतेच्या बाजूने, विकसित देशांमध्ये आणि उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये बोलले जाते. ही वेगळी बाब आहे की काही पाश्चात्य देशांमध्ये शीख पगडी घातल्यास किंवा मुस्लिम महिलेने बुरखा घातला तर ते निषिद्ध आहे. पाश्चिमात्य देशांना स्वतःची संस्कृती श्रेष्ठ मानण्याची सवय आहे, तर तेथेही जातीय दंगली, हिंसाचार वाढत आहे. पाश्चिमात्य जगात मानवी हक्कांबद्दल अशा प्रकारे बोलले जाते की इथे अशी कोणतीही समस्या नाही, मानवी हक्कांसाठी संघर्षाची क्षेत्रे फक्त आशियाई देश आहेत. पाश्चिमात्य देशांना मानवाधिकार, स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा मिळालेली आहे आणि इतर देश त्यांच्यापासून वंचित आहेत. पाश्चात्य देश नेहमीच उदारमतवादी राहिले आहेत आणि पाश्चिमात्य देश नेहमीच कडुर आहेत, असा एक गृहितक बांधला गेला आहे. गैर—पाश्चिमात्य देशांतील जातीय फूट आणि कडुरता ही साम्राज्यवादी रचना आहे, असे पाहिले जात नाही. केवळ मानवाधिकाराचा प्रश्न उपस्थित करून हा प्रश्न सुटू शकत नाही. यासाठी पाश्चात्य विचारसरणी आणि रणनीतीत मूलभूत सुधारणा आवश्यक आहेत. ब्रिटीश राजवटीत पाश्चात्य देशांना ज्या प्रकारे 'सभ्यता' दिली जात होती, त्यांना आता 'मानवी हक्क' हवे आहेत, असा विचार करणे पुरेसे नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या निर्दयी बाजार साम्राज्यवादाच्या संदर्भातही मानवी हक्कांची गरज आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या प्रत्यक्ष प्रकारांव्यतिरिक्त, अनेक अप्रत्यक्ष प्रकार आहेत. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात 'मानवी चेहरा' ही अत्यावश्यकता वारंवार घोषित करण्यात आली आहे, हे आपल्याला माहित आहे. प्रश्न असा पडतो की, जागतिकीकरणाच्या 'मानवी चेहर्या'मागे विषमता वाढवण्याची योजना असल्याने मानवी हक्कांच्या नावाखाली केवळ व्यक्तिवाद किंवा स्वैराचार विकसित करण्याची योजना आहे का?

मानवाधिकार व सामाजिक न्याय:

मानवी हक्कांचा अर्थ केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या क्षेत्राचा विस्तार असा नाही. याला काही सामाजिक पैलू देखील आहेत, कारण मानवी हक्क म्हणजे राष्ट्रीय—सामाजिक जबाबदारीपासून मुक्त होणे असा नाही.

मानवी हक्क म्हणजे इच्छास्वातंत्र्य नसून न्यायाचा हक्क आहे आणि 'न्याय' या शब्दाचा मर्यादित अर्थ मनानुसार घेणे पण योग्य नाही. आज जागतिकीकरणाच्या 'मानवी चेहर्या'ची चर्चा मानवी हक्कांच्या भावनेतून झाली आहे. यामुळेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरिबी आणि असमानता दूर करण्यासाठी नवनवीन नाटकं घेऊन येतात. परिणामी, मानवी हक्क कमी झाल्यामुळे दिखाऊ मानवी चेहर्याचा मुखवटा बनतो. त्याचप्रमाणे, जर समाजात सामुदायिक दडपशाहीचे प्रकार शिल्लक असतील, तर मानवी हक्क म्हणजे अस्मितेच्या राजकारणाखाली संपूर्ण राष्ट्र किंवा समाजाचे विघटन करणे असा होऊ शकत नाही, त्याची पुनर्कल्पना करणे म्हणजे त्याचा आकार बदलणे होय, जे सामूहिक न करता येऊ शकते. सोशल नेटवर्किंगच्या संदर्भात कमी चिंता व्यक्त केली जात नाही. आक्षेपार्ह गोष्टी नेटवर्कवरून तत्काळ हटवाव्यात, कारण त्यामुळे लोकांच्या भावना दुखावल्या जातात, असे म्हटले आहे. या ठिकाणी मानवाधिकाराचाही प्रश्न निर्माण होतो. काय काढायचे, काय ठेवायचे हे कोण ठरवणार? दुसरे म्हणजे, दररोज लाखो गोष्टींमधून जाणे शक्य नाही, काही प्रतीकात्मक अडथळे येऊ शकतात. जागतिकीकरणाचे समर्थन करण्याऐवजी राग, चीड आणि असंतोष यांना निराशेने दावून टाकण्याचे नियोजन करणे हा एक त्रासदायक विचार आहे. विकसित होत असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या युगात तंत्रज्ञानाचा गैरवापर टाळणे कठीण होत जाणार आहे. ते मानवी नियंत्रणाच्या पलीकडे जाणे ही मानवी हक्कांची पायमल्ली आहे. आपण म्हणतो की, गैर-पाश्चि मात्य संस्कृतींना प्रतिष्ठा देताना, मानवी हक्कांची चळवळ अशा प्रकारे सर्वसमावेशक बनवली पाहिजे की ती केवळ पाश्चात्य मोहीम असल्याचे भासणार नाही. पाश्चिमात्य लोकांना पाश्चिमात्येतर सांस्कृतिक परंपरा समजून घ्यायच्या नसतात हे वारंवार दिसून आले आहे. मानवी हक्कांना पाश्चिमात्य सांस्कृतिक परंपरांशी जोडल्याशिवाय आणि जागतिकीकरणाच्या परिस्थितीत समोर आलेल्या नवीन अत्याचारांचा मुद्दा उपस्थित केल्याशिवाय मानवी हक्क चळवळ व्यापक होऊ शकत नाही. मग आपण स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या उच्च ध्येयांकडे नक्कीच जाऊ शकत नाही. मानवाधिकारांतर्गत आदिवासी आणि जमातीबद्दल चिंता आहे का, महिला आणि दलितंबद्दल चिंता आहे का आणि काश्मीर किंवा ईशान्येबद्दल चिंता आहे का? मानवी हक्कांची संकल्पना निश्चितच स्थिर नाही. हे सर्व ठिकाणे, सर्व समुदाय आणि सर्व सांस्कृतिक परंपरा, परंतु नवीन समस्यांशी संबंधित आहे.

साहित्यामध्ये मानवाधिकार:

राजा राममोहन रॉय यांनी 'पृथ्वीवर माणसाचा सामान्य हक्क' हे भाष्य लिहिले, ज्यात त्यांनी लिहिले, "सर्व मानव, एखाद्या पंथाचे अनुयायी नसतानाही, या जगात प्रकाशमान आहेत. तारे, वसंत ऋतूचा आनंद, पाऊस, पाण्याचा प्रवाह, शारीरिक आरोग्य आणि आर्थिक स्वातंत्र्य, शरीर आणि मनाचे सौंदर्य इत्यादी सर्व गोष्टी या पृथ्वीवर नैसर्गिक वरदान म्हणून प्राप्त होतात. ज्या प्रकारे मानव या पृथ्वीवर धर्मनिरपेक्षपणे जीवन जगत आहे त्याच प्रकारच्या अस्वस्थता, वेदना, अंधार आणि थंडी, मानसिक आजार, आर्थिक त्रास, शरीर आणि मनाची विकृती इत्यादीतून जात आहे. जगाला नवजागरण युगाची चिंता आहे, ज्यामध्ये सामान्य मानवाधिकार देखील एक मुद्दा आहे. बंकिम चंद्र यांनी 'समानता' या शीर्षकाच्या निबंधात लिहिले आहे, "प्रत्येक माणसाला समान अधिकार आहेत — हे समानतेचे धोरण आहे. स्त्रिया देखील मानव जाती आहेत, त्यामुळे स्त्रियांनाही पुरुषांसारखेच अधिकार मिळाले पाहिजेत." बंकिमचे लक्ष दलितांकडे गेले. पुनर्जागरणाच्या सामान्य मानवी हक्क संकल्पनेत महिला आणि दलित समस्या जोडल्या गेल्या.

दलितांसाठी लढणारे फुले यांनी गुलामगिरीच्या प्रस्तावनेत सजग समाजसुधारकांची प्रशंसा करताना व्यापक दृष्टीकोनातून लिहिले आहे की, "या परोपकारी बुद्धीमंतांना आपल्याला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यात काहीही रस नाही. जीव धोक्यात घालून हे काम करा. या विषयावर विचार करताना असे लक्षात येते की, मानवाला त्यांचे वैचारिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्याचा पूर्ण अधिकार आहे तर तो हातात घ्यावा लागेल. सामाजिक जाणिवेसाठी आगाऊपणा न करता मानवी हक्क चळवळ ही वरवरची बाब राहिल.

प्रेमचंद यांच्या प्रेमाश्रम या कादंबरीत, अत्याचारी नोकराचा खून केल्याबद्दल पोलिसांनी केवळ मनोहरच नव्हे तर अनेक गावकर्यांना अटक केली, तेव्हा प्रेमशंकर या गावकर्यांना न्यायिक मदत देण्यासाठी मध्यभागी उडी मारतात. एकेकाळी स्वातंत्र्यलढयत अटक झालेल्या देशबांधवांना कायदेशीर मदत देण्यासाठी मानवाधिकाराच्या भावनेने अनेक वकील उभे राहत असत 'कर्मभूमी' ही प्रेमचंद यांची कादंबरी आहे. यामध्ये सूरदास नावाच्या भिकारी पात्राला त्याची कुरणासाठी सोडलेली जमीन सिगारेटच्या कारखान्यासाठी लोकसेवकाला विकायची नाही. त्याच्या झोपडीला ब्रिटीश राजवटीच्या पोलिसांनी घेरले आहे. हे दृश्य आजही जेवढे ताजे आहे. सूरदासकडे जमीन आहे, त्याला विकायची नाही. तो एकटाच लढतो.

अखेर त्याची जमीन व्यापारी, ब्रिटिश राजवट आणि जमीनदार यांच्या संगनमताने हिसकावून घेतली जाते. सूरदास लढवत अपयशी ठरतो. प्रेमचंद यांनी मानवी हक्कांना वसाहतवादापासून स्वातंत्र्याच्या संदर्भात पाहिले. आईनस्टाईनला देश सोडावा लागला तेव्हाही प्रेमचंद स्पष्टपणे म्हणाले, 'युरोपियन संस्कृतीचे गुणगान ऐकताना आमचे कान टवकारले. त्याला त्याच्या सभ्यतेचा अभिमान आहे. आम्ही आशियाई मूर्ख, रानटी, असंस्कृत आहोत. पण त्या सुसंस्कृत देशांचे पशुत्व पाहिल्यावर या पदव्या त्यांना व्याजासह परत का करू नयेत, असा विचार मनात येतो. प्रो. आइन्स्टाईन सारख्या विद्वानांना देशातून बहिष्कृत करण्यात आले आणि त्यांची मालमत्ता हिसकावून घेण्यात आली.' या काही उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होऊ शकते की मानवी हक्क चळवळ फारशी अस्तित्वात नव्हती, तरीही ती साहित्यात आढळते. कवी अग्येय हे मानवी स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या महान समर्थकांपैकी एक होते. त्यांच्या 'मानवी स्वातंत्र्या'मध्ये किती जागा आहे, हे त्यांच्या वनसंपत्तीशी संबंधित विधानातून दिसून येते, "वन संपत्ती – कोणतीही नैसर्गिक संसाधने मानवी शोषणासाठी नसतात आणि त्याकडे केवळ उत्पन्न किंवा नफा या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. एक प्रकारची आत्महत्या आहे. जंगल म्हणजे वनखात्याला उत्पन्न मिळते म्हणून नाही, जसे देशातील लोक नाहीत त्यामुळे सरकारला त्यातून आयकर मिळू शकेल या कल्पनेला मर्यादा आहे. पाश्चिमात्य रचनेच्या जागतिकीकरणाच्या छायेत हा 'मानव' आज अधिक मर्यादित होऊन केवळ 'आधुनिक ग्राहक' बनला आहे. आज आपण बघू शकतो की माणूस बहुतांशी बाजाराच्या बंदिवासात आहे. बाजार आता एक सुंदर तुरुंग आहे. चिंतेची बाब म्हणजे याच्या बाहेर जग नाही. मोठ्य आर्थिक भांडवलाने माणसाला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे शिकार बनवले आहे. असा भ्रम प्रचलित आहे की बळी, संमोहित होऊन, स्वतः शिकारीकडे ओढला जातो. आज माणसाचा स्वाभिमान नफेखोरांच्या हाती बळी पडला आहे. वैचारिक स्वातंत्र्य नाही, विचारधारेवर तंत्रज्ञानाचे वर्चस्व आहे. हा तो काळ आहे जेव्हा मानवी हक्क 'ग्राहकांच्या हक्कां'पुरते मर्यादित असतात, म्हणजेच तुम्ही जर ग्राहक नसाल तर तुम्हाला मानवी हक्कही नाहीत.

निष्कर्ष

• मानवी हक्क हे बौद्धिक विलास बनायचे नसेल, तर आधी भारताच्या सांस्कृतिक परंपरा आणि साहित्याच्या संदर्भात ते थोडे अधिक खुले करणे आवश्यक आहे.

- साहित्यात असे आढळते कि, हुकूमशाहीच्या संदर्भात मानवी हक्कांची पुनर्व्याख्या करणे आवश्यक आहे. तरच ते जनजागृतीचे सार्थक साधन बनवता येईल.
- मानवाधिकार ही प्रामुख्याने न्यायाच्या अभावातून जन्मलेली चळवळ आहे. प्रशासनाच्या असवेदनशीलतेविरुद्ध ही मोहीम आहे.
- स्वयंपाकघरापासून ते शेतापर्यंत, रुग्णालयापर्यंत, शिक्षणापर्यंत, अन्नसुरक्षेपर्यंत आणि कार्यालयापर्यंत मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची अगणित दृश्ये आज पाहायला मिळतात. हे जग दिवसेंदिवस अधिकाधिक असुरक्षित आणि वंचितांनी भरलेले ठिकाण होत आहे.

समारोप:

आज 'माणूस' हा शब्दच विस्कळीत होत चालला आहे. अंध-राष्ट्रीय अत्याचार वाढले आहेत. राजकीय हिंसाचार वाढला असून रोज खून होत आहेत. दुसरीकडे बौद्धिक स्वातंत्र्य बाजारात गहाण पडले आहे. आता ते संघर्ष आहेत, ज्यासाठी कुटूनतरी पैसा येतो, पैसे दिले जातात. आता समाजात लोकांकडे फक्त 'समर्थक' किंवा 'शत्रू' म्हणून पाहिले जात असल्याने स्वतंत्रपणे जगणे कठीण झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात आजूबाजूला 'स्वातंत्र्य' आणि 'मुक्ती'चे दृष्य दिसत असले तरी व्यक्तिमत्व, स्वातंत्र्य आणि विचारधारेने माणूस सन्मानाने जगू शकत नाही, हे वास्तव आहे. आजूबाजूला असलेल्या तीव्र असंतोषावर प्रभावी हालचाली दिसत नाहीत. या परिस्थितीत, मानवी हक्क चळवळीला काही मुद्द्यांवरून विस्तारित करून विभक्त होण्याऐवजी जनआंदोलनाच्या मध्यातून विकसित करणे आवश्यक आहे. नक्कीच साहित्यात अंतर्भूत असलेला मानवाधिकार ओळखून व नवे अत्याचार ओळखून मानवाधिकार चळवळीची पुनर्रचना करावी लागेल, तरच या आंदोलनाला नवचौतन्य मिळेल, अन्यथा हे आंदोलन म्हणजे अंधारात केलेली क्षणभंगुर आतिषबाजी ठरणार.

संदर्भ :

- अग्रवाल एच.ओ., मानव अधिकार, सेन्ट्रल लो प्रकाशन.
इलाहाबाद
माथुर, डॉ. कृष्ण मोहन, स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्ष मे
मानवाधिकार, ज्ञान प्रकाशन, दिल्ली
Jaswal, Human Rights & Law, APH Pub. New
Delhi
Diwan, M.L, A task for all, concept pub. Delhi
www.planning commission.govt.in